

**NEOLOGIZM HODISASI VA ULARNING
STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI**

Xolmuradova Jamila Irmetovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.n.

jamilaxalmuratova66@mail.ru

Ibragimova Shoira Normo'minovna

TAFU 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada uslubiy-estetik vazifa bajarishdagi imkoniyatiga ko'ra ijodiy-shaxsiy qo'llanishlari, ijodkor individual uslubini belgilovchi nutqiy hosilalar, badiiy niyatni yuzaga chiqarish, ifoda etish maqsadi bilan yuzaga keladigan muallif neologizmlari ijodkor asarlari tilining bir bo'lagi sifatida, qolaversa, tilning ichki imkoniyatlar bilan boyishi borasidagi muammolar yechimidagi ahamiyati haqidagi mulohazalar o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: leksik qatlam, neologik birliklar, lug'at qatlami, individual-uslubiy neologizmlar, shaxsiy-ijodiy yaratmalar, morfologik-sintaktik, leksik-semantik, struktur-semantik, neologizmfrasemalar, yangi leksika, okkazional,

Jahon tilshunosligi leksik qatlamida neologik birliklar alohida o'rin tutadi. Zero, jamiyat taraqqiyoti, madaniyatlararo va tillararo munosabatlar, insoniyat tafakkur ko'lamining o'sishi yangiyangi tushunchalar hamda ularni voqelantiruvchi umumiy neologizmlar va individual neologizmlarning lug'at qatlamida favqulodda paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqdaki, bu har bir xalq lug'at qatlamining izchil taraqqiyotida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Mazkur holat til istiqboli uchun xizmat qilishi bilan birga, uning milliyligiga u yoki bu darajada ta'sir ham ko'rsatishi mumkinligini inobatga olib, ularning ma'no-mazmun munosabatlari doirasini tadqiq etish dolzarb vazifa sifatida kun tartibidan o'rin oladi.

Dunyo xalqlari o'z tilining kelajagi, milliy tabiatini saqlab qolishga intilayotgan bir davrda leksik neologizmlarga bo'lgan munosabat, tilning ichki

resursda boyishiga xizmat qiluvchi individual-uslubiy neologizmlarni tadqiq etishga bo'lgan qiziqish ancha oshdi, harakatlar ko'lami kengaydi. Poetik nutqda uslubiy-estetik vazifa bajarishdagi imkoniyatiga ko'ra ijodiy-shaxsiy qo'llanishlar, ijodkor individual uslubini belgilovchi nutqiy hosilalar, badiiy niyatni yuzaga chiqarish, ifoda etish maqsadi bilan yuzaga keladigan muallif neologizmlari ijodkor asarlari tilining bir bo'lagi sifatida, qolaversa, tilning ichki imkoniyatlar bilan boyishi borasidagi muammolar yechimida ham ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda har sohada bo'layotgan ijobiy o'zgarishlar ona tilimizning tashqi va ichki imkoniyatlar asosida boyib borishiga keng yo'l ochmoqda. Bunda o'zbek tilining ontologik xususiyatlariga to'la rioya etish o'ta muhim. Zotan, "bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir".¹ Shu nuqtayi nazardan yondashsak, badiiy asar tilining qudrat timsoli bo'lgan individual-uslubiy neologizmlar, shaxsiy-ijodiy yaratmalari, ularning turli shakldagi ko'rinishlari – morfologik, morfologik-sintaktik, leksik-semantik usuldagi so'z yasash qoliplari hosilalari sanaladigan maromli va maromsiz nutqiy hosilalar, so'z yasash me'yorlariga muvofiq keluvchi original, ayni paytda, biror-bir lug'at qamrab olmagan nutqiy yasama so'zlarni ijodkorlar asarlari misolida to'plash, tasnif va tavsiflash, xususan, struktur-semantik tadqiq etish, umumlashtirish va xulosa chiqarish zamonaviy ona tilimizni kuzatish uchun ham ahamiyat kasb etadi.

Til lug'at qatlami nafaqat leksemalar, balki frazeologik birliklar, tasviriy vositalar hamda yangicha ma'no ifodalar bilan ham to'lishib boradi. Til lug'at qatlamida neologizm-frazemalarning ham o'z o'rnini, shu bilan birga, shakllanish asoslari bor.

Manbalarda neologizmlar dastlab quyidagicha tasniflanadi: a) lug'aviy neologizmlar; b) grammatik neologizmlar. Shu bilan birga, lug'at qatlamimizda frazeologik neologizmlar ham kuzatiladi. Manbalarda neologizm "yangi leksika" termini ostida ham o'rganiladi. "Yangi leksika" ikkiga bo'lib talqin qilinadi: a) sof yangi leksema; b) faollashgan leksema.

“Har qanday neologizm dastlab individual nutqda yuzaga keladi. Bunday neologizm ko‘pchilik tomonidan tan olinsa, tilning taraqqiyot qonunlariga mos holda tuzilgan bo‘lsa va tilda ma’lum ma’noni anglatish uchun zarur deb qaralsa, shundagina individual nutq neologizmi umumtil neologizmiga aylanadi, yakka nutq doirasidan chiqadi. Agar bunday talablarga javob bermasa, individual nutq doirasida qolib ketadi”.² Bu ta’rif neologizm va individual neologizmlar chegarasini oydinlashtirishda qo‘l keladi. Har ikkala neologizm ko‘rinishining yangilik bo‘yog‘i shartli, ya’ni “yangilik maqomi” ma’lum bir vaqt oralig‘ida bo‘ladi. Bugun yangilikka daxldor so‘z erta-indin shu xususiyatini yo‘qotishi, bora-bora tarixiy so‘zga ham aylanib qolishi mumkin. Tilshunos olim M. Abuzalova ta’kidlagani kabi “...arxaizmlar o‘tmish qoldiqlari, neologizmlar esa kelajak kurtaklaridir”.³

Neologizmlarni dastlab quyidagicha tasniflash aniqlikni ta’minlashga xizmat qiladi: a) umumiy neologizmlar; b) individual-uslubiy neologizmlar. Individual-uslubiy neologizmlarni ayni paytda ichki tarkiblash (neologizm-leksema, neologizm-semema; morfologik, sintaktik tarkibli neologizmlar; frazeologik neologizmlar va h.k.) ham mumkin.

Badiiy asarda uslubiy-estetik vazifa bajarishdagi imkoniyatiga ko‘ra individual nutq neologizmlari yuqoriroq mavqe egallaydi. Bu borada M.Yo‘ldoshev shunday yozadi: “Yangilik bo‘yog‘iga ega bo‘lgan neologizmlar vaqti-vaqti bilan tilda paydo bo‘lib tursada, badiiy matn uchun ko‘p ham ahamiyatli emas. Badiiy matn uchun ijodkorning o‘zi tomonidan badiiy niyatini ifodalash maqsadi bilan yasalgan, yaratilgan individual neologizmlar estetik qiymatga molikdir”.⁴ Fanda mavjud “individual til”, “individual uslub” tushunchalari “individual-uslubiy neologizm” terminidan ko‘lami, funksional-semantik xususiyatiga ko‘ra kengligi shu hodisa borasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham kuzatiladi¹⁹.

Individual-muallif yangi so‘zlari, odatda, ikki hodisa (asos va affiks) chatishuvidan yuzaga keladigan okkazional holat hisoblanib, o‘zida g‘oyaviy-mazmuniy yuk tashishini aytadi. Ko‘pgina adabiyotlarda okkazional va individual nutq neologizmi bir hodisa sifatida ta’riflanadi.

Tadqiqotchi D.Shodmonova til/nutq/me’yor hamda individual birliklar

munosabati haqida fikr bildirib, til uchun har bir ijodkorning individual uslubi xarakter kasb eta olishini aytadi. “O‘zbek she’riyatida, – deb yozadi tadqiqotchi, – an’anaviy poetik leksika tarkibida qaraluvchi ko‘plab birliklar adabiy til uchun me’yor sanalmaydi. Masalan, adabiy me’yor chizig‘idan tashqarida deb qaraluvchi, biroq she’riy nutqda faol uchraydigan qator birliklar borki, bu umumiylik sifatidagi adabiy tilni xususiylik sifatidagi she’riy nutqqa zid qo‘yadi”.⁵ Kuzatishlarimiz natijasi o‘laroq okkazionalizm, neologizm, individual-uslubiy neologizmlarning bir-biriga munosabati haqida quyidagi fikrlarni aytish mumkin.

Mazkur hodisalarning uyg‘unligi shundaki, har uchulasi:

- yangilik bo‘yog‘iga ega; g‘ayriodatiy birlik;
- lug‘atlar qamrab olib ulgurmagan;
- yangicha grafik shaklda hamda ma’no-mazmunda bo‘ladi.

Xususiyligi shundaki, **neologizm**: yangiligi nisbiy holatda bo‘ladi; ham nutqiy, ham lisoniy hodisa sanaladi; asosan, o‘zlashma, qisman o‘z qatlamga tegishli bo‘ladi.

Okkazionalizm: odatda, yasama so‘z holida bo‘ladi (*oyoqlibos, sukutchilar, paysalchilar, karamkor, kiyimgoh, yomg‘irxat, xalaxat*); nutqiy hodisa sanaladi; g‘ayriodatiy, ya’ni bir marta qo‘llanishga mo‘ljallangan bo‘ladi; shaxsiy so‘z yasash va qo‘llash bilan bog‘liq; uzuallik va umumadabiy maromga nisbatan g‘ayriodatiy, maromsiz bo‘ladi.

Individual-uslubiy neologizmlarining xususiyati ham yuqoridagi fikrlar bilan qisman uyg‘un. Har qanday holatda har ikkala hodisa ham til ijodkorligi bilan bog‘liq, albatta. Ta’kidlash lozimki, **individual-uslubiy neologizmlar**: uslub talabi bilan yuzaga keladi; badiiy uslub ko‘rinishi sanaladi; poetik aktuallik uchun xizmat qiladi; til me’yorlari doirasida (maromli) bo‘ladi; odatda, lug‘at qatlamining ichki boyishiga xizmat qila oladi; lisoniylashish imkoniyati yuqori bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tursunov U. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. –T.: O‘zbekiston, 1992. – B. 153.
2. Abuzalova M. Substansial morfologiya, valentlik va sintaktik qurilma: Filol. fan.

dokt. (DSc) ...diss.

3. Shodmonova D. Abdulla Oripov sheeriyatining lingvopoetik xususiyatlari (metaforik hodisalar misolida):

4. Ibragimova M. Neologizm frazemalarning tildagi xususiyatlari// Научный импульс. Международный научный журнал.

5. Yuldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri....diss. avtoref. –T., 2009. – B. 34.